

TOPONÍMIA I TERRITORI. CONSIDERACIONS ENTORN DE LA PROBLEMÀTICA I L'APLICACIÓ CARTOGRÀFICA DE LA SEVA INTERRELACIÓ

Antoni Ordinas Garau
Universitat de les Illes Balears

Introducció

Es diu que tot el que té nom existeix. I en l'estreta relació 'τόπος-ὄνομα' que la toponímia implica, el nom atorga identitat i existència al lloc. No obstant això, no és el nostre objectiu tractar pròpiament de la identitat –tema, d'altra banda, cabdal i característic dels noms de lloc–, sinó que el nostre propòsit té un vessant més pràctic, d'aplicació, i metodològic, de la identificació com a mecanisme d'interrelació essencial a la toponímia en quant identifica i localitza un punt o un fragment del territori. I ens centrarem justament en aquesta idea, la de la manera més o manco precisa, més o manco perfecta, com un nom localitza amb exactitud, o no, un determinat territori, i com aquesta comprovació queda palesa a través de la cartografia.

Aquest propòsit neix com a resultat de l'experiència i la reflexió sobre un dels trets intrínsecs de la toponímia com és el d'identificar i localitzar sobre el territori; i encara un poc més enllà, sobre la necessitat de precisar al màxim aquesta localització. L'experiència adquirida al llarg d'un quart de segle a través de nombrosos treballs d'aplicació toponímica a la cartografia en totes les seves fases, des de la recol·lecció de topònims fins a la seva selecció i codificació, passant per la classificació; a gran i petita escala cartogràfica, des del *Mapa Topogràfic Balear* a escala 1 : 5 000 a altres topogràfics i temàtics diversos (turístics, toponímics, atles escolars, cartes batimètriques...) a escales 1 : 100 000, 1 : 150 000, passant freqüentment per escales intermèdies com 1 : 25 000 i 1 : 50 000); ens ha permès detectar tota una problemàtica sobre aquest aspecte, a la qual ens hem hagut d'enfrontar i intentar resoldre, prenent decisions sobre les quals molt sovint no hi havia unanimitat ni existia uniformitat de criteris. Perquè és bàsicament a través de la cartografia com s'evidencia la consecució del nivell d'exactitud pel que fa, especialment, a la disposició i l'abast territorial, als límits de la porció espacial que designa un topònim. En la pràctica es constata que hi ha una sèrie de tipologies toponímiques (partides, indrets, contrades, racons, paratges..., tant terrestres com litorals i, fins i tot, talassonímiques) relatives a macrotoponímia i mesotoponímia zonal que, tot i acomplir la funció d'identificar el territori, poques vegades permeten establir-ne el perímetre, almenys amb precisió absoluta o de forma clara, i particularment quan es tracta de territoris muntanyencs, abruptes i de difícil accés.

A aquesta casuística s'hi han d'afegir, encara, diversitat de qüestions que afecten els noms de lloc, algunes de les quals apareixen sobretot quan els topònims s'han d'incorporar a la cartografia per formar un dels tres components fonamentals (juntament amb la planimetria i l'altimetria) d'un mapa topogràfic i que, en qualsevol cas, sempre evita que un mapa sigui (des)qualificat com a mut.

Funcions geogràfiques de la toponímia

Per a la geografia, un topònim aconsegueix tres funcions que reflecteixen les particularitats, les relacions i les transformacions que es donen en qualsevol territori. La primera és la d'identificació del lloc, individualitzant-lo respecte a altres, similars o no. La segona és la de localització del lloc, com si es tractés d'unes coordenades qualitatives. Henri DORION (2007) remarca i prioritza aquesta funció quan afirma que «*les noms de lieux, comme outils de communication, doivent être soumis à certaines normes, pour assurer qu'ils remplissent correctement leur fonction de localisation et d'orientation, car telle est leur utilité première*», al mateix temps que reconeix la necessitat de submissió a una normativa. La tercera és la funció descriptiva, segons la qual els noms de lloc informen dels seus elements o notes més distintives, partint de la consideració dels noms de lloc com a 'descripcions'. De fet, basta recordar que la geografia és una disciplina que tradicionalment ha estat presentada per la seva etimologia com a 'descripció de la Terra', i que la descripció ha estat i és un mètode tradicional i imprescindible per a la formació del 'coneixement geogràfic' (TORT, 2012).

Finalment, fins i tot ha estat exposada una quarta funció de la toponímia com a forma d'apropiació del lloc pel col·lectiu, remarcant la identitat del grup humà que l'habita i que consolida així la consciència territorial, base essencial de la cohesió social. Aquesta funció és la que més incidència té en la seva implicació territorial, en suposar una senya de pertinença del territori, com una mena de marca d'identitat territorial de la població,

esdevenint un punt de convergència entre cultura i territori. Indubtablement afecta el context sociopolític dels topònims i va lligada, entre altres, a possibles problemes de retolacions que tractarem més endavant.

Aspectes problemàtics

La relació unívoca entre un nom i un lloc –i també recíproca (un lloc i un nom)–, com a única llei universal que articula el binomi *espai-nom* o *territori-topònim*, resulta més aviat errònia, atès que no té en compte, d'una banda, els nombrosos casos de dobles, triples i més denominacions per a un sol lloc (*sinonímia toponímica*), a vegades per la coexistència entre neotopònims emergents i (paleo)topònims preexistents i persistents –potser també decadents–, o la dualitat de topònims fronterers (rius, serralades...) que no fan sinó reflectir les diferents percepcions sorgides a una part i altra de l'obstacle geogràfic. I de l'altra, les també abundants *homonímies toponímiques* que –malgrat no ser significatives– fan coincidir en un mateix nom la identificació de diferents llocs. Segurament, les similituds entre els llocs i la relativa proximitat geogràfica, i a la vegada el mateix embolcall cultural i de percepció, propicien la imposició de noms idèntics, o duplicats, i poden explicar la majoria d'aquestes coincidències. Un cas diferent, encara que amb el mateix resultat, és el dels exotopònims, topònims d'importació que passen a tenir una segona etiologia susceptible de ser analitzada des de la geografia de la percepció i la psicologia social. Però si bé ambdues casuístiques s'escampen arreu de qualsevol territori i escala, no és menys cert que resulten particularment abundants a la microtoponímia que aflora a gran escala cartogràfica, amb els consegüents problemes de confusió tant en la identificació com en la localització dels dits llocs.

Menció especial mereixen els casos en què la diversitat de denominacions toponímiques per a un mateix lloc rau en les diferents llengües amb que són identificats els indrets, fet bastant freqüent en els topònims fronterers (de llengües i cultures) i a les societats bilingües. No obstant això, i amb una motivació distinta, també es poden incloure dins aquesta tipologia els exotopònims versionats en llengües distintes de l'original. De tots és coneguda la llarga tradició en aquest aspecte de molts de topònims, la qual cosa fa difícils de complir les reiterades recomanacions de les Nacions Unides –emanades a les deu conferències celebrades des de 1967 sobre la normalització dels noms geogràfics– de respectar i no traduir, o adaptar, les nomenclatures d'origen.

De fet, és entorn de la llengua i les formes oficials on s'aglutina bona part de la problemàtica inherent a la toponímia, que també queda reflectida en la seva aplicació cartogràfica. Els casos de bilingüisme i plurilingüisme als quals fem referència conflueixen, a més de la diglòssia, en la normalització toponímica. A partir d'aquí van sorgint nous dilemes com ara el d'aplicar i respectar les variants dialectals o regularitzar-les mitjançant formes estandarditzades, eventualitat prou estesa entre la toponímia menor (RABELLA, 2000). Aquesta dicotomia entre la tradició i la normativa es fa singularment evident en la toponímia fossilitzada (ROSSELLÓ, 2004). A més, les normatives aparegudes per tal de regular-ne la normalització (ICC, IEC, decrets legislatius) han provocat reticències (ús de majúscules i minúscules en articles i genèrics, neotopònims –castellanismes, anglicismes, germanismes, etc.–, topònims composts, ultracorreccions, antropotopònims...) i al mateix temps alguns canvis de criteri han tingut efectes desorientadors i contraproductius, sobretot popularment. Arribats a aquest punt, cal recordar que la retolació toponímica en cartografia té la seva pròpia normativa, que afecta, de forma singular, l'ús de majúscules i minúscules així com la inclusió o no de l'article inicial, entre altres (ICC, 1985).

Casos especials i, a més a més, rellevants per la seva important ressonància, són els topònims dels caps de terme municipal, la designació oficial dels quals recau sota l'estricta vigilància de l'Institut Geogràfic Nacional (IGN), que en porta el registre i que aplica una rígida normativa administrativa que diposita la responsabilitat final d'aquests topònims oficials en les corporacions locals i, per tant, en decisions polítiques no sempre científicament fonamentades i, per això, controvertides i no exemptes de polèmica. Del mateix esperit d'intransigència –materialitzat en incomprendibles inèrcies tècniques i burocràtiques que n'impedeixen la correcció–, són resultat les designacions toponímiques dels vèrtexs geodèsics que apareixen sobre els mapes topogràfics a diverses escales. Molts d'aquests topònims presenten grafies errònies i aberrants que contrasten amb la correcció de les que paral·lelament s'han fet servir per designar els mateixos fets geogràfics sobre els quals se situen. Els resultats i la imatge negativa que transmeten ambdues casuístiques tenen sobretot una clara repercussió en la cartografia i la seva qualitat. Cal recordar aquí la transcendència de la toponímia recollida als mapes, i en general el poder que té la lletra impresa sobre els usuaris, fins al punt, i a tall d'anècdota, que alguns informadors entrevistats perquè són excel·lents coneixedors d'un determinat territori, arriben a supeditar la seva versió toponímica a la d'una font escrita pel simple fet d'haver quedat fixada en lletra de motlle.

Algunes de les principals dificultats d'aplicació toponímica són resultat de l'expressió de les diferents percepcions sobre la complexitat d'un mateix element geogràfic. És el cas, per exemple, dels hidrònims lineals

(cursos d'aigua en general: rius, torrents, barrancs...), els quals, precisament a causa d'aquesta morfologia, presenten una particular i múltiple nomenclatura toponímica, ja que a un mateix curs li poden correspondre distints noms, relatius generalment als dels indrets o de les propietats que en configuren els respectius trams, tot i que, en conjunt, només un acaba representant oficialment la totalitat del curs. No entrarem aquí de bell nou a detallar els mecanismes d'identificació de la hidronímia itinerària (ORDINAS I GRIMALT, 2010), com tampoc el d'un altre cas semblant, el dels hodònims també lineals (camins, carreteres...), les característiques principals dels quals ja assenyala R. AMIGÓ (1999): «*Ja hem dit que els camins sovint prenen el nom de la partida de terra a la qual condueixen. També prenen el nom d'un poble veí, si van fins en aquell poble; o d'una comarca, o d'una font, o d'un mas, o d'una ermita, o d'un molí. O d'una característica d'ells mateixos: fondo, travesser, de les marrades. (...) També les carreteres tenen noms; sovint porten el de la primera població a la qual condueixen i, si no a la primera, la primera considerada important*»; i que també vàrem tenir oportunitat d'analitzar detalladament en diversos municipis del Raiguer de Mallorca (ORDINAS I GRIMALT, 2005).

A les interferències en el procés de comunicació a través de la toponímia que afecten la localització i identificació i que provenen de les, diguem-ne, '*polisèmies*' i '*sinonímies*' toponímiques ja descrites, se n'hi pot sumar una altra d'específica, relativa als determinants dels topònims. Ens referim, més concretament, als casos tant dels múltiples determinants (*Pujol Vermell des Coll Roig*) com dels bucles que hi apareixen (*Porxo des Pla des Porxo*). Mentre els primers són una bona mostra de la quantitat d'informació que pot arribar a acumular un topònim, i especialment a la part denotativa; els segons exemplifiquen les interrelacions que s'estableixen entre topònims no només pròxims, sinó també sovint inserits un dins l'altre (*Tanca des Pou/Pou de sa Tanca*) i que reflecteixen la complexitat de la jerarquia toponímica i les seves imbricacions espacials.

Problema a part és el de la pèrdua i l'empobriment del corpus toponímic rural que comporta que cada vegada hi hagi més llocs sense nom. Malgrat ser detectat i denunciat des de ja fa dècades, principalment per la desaparició d'una part important d'aquest patrimoni cultural intangible, es tracta d'un fenomen cada cop més estès a les societats avançades en què tant l'espai viscut com el gènere de vida urbans creixen amb passes de gegant. R. AMIGÓ (1999) ja explicava, sobre aquest aspecte, com s'ha perdut i es perd toponímia perquè actualment la gent transita ràpidament amb vehicles pel territori i no té temps de copsar amb un bon informador els noms dels llocs per on passa ni la informació geogràfica i de tota mena que els acompanya. A més, podríem afegir, la toponímia percebuda pels transeünts és la que apareix als rètols, on sovintegen neotopònims creats amb finalitats publicitàries i que testimonien els nous usos urbans o rururbans que envaeixen l'espai rural.

Toponímia aplicada a la cartografia

La constatació que un topònim és molt més que un simple nom es fa del tot evident en la seva aplicació cartogràfica. En paraules de M. PARELLA (2008), «*avui, d'un topònim no només ens cal saber què designa sinó quines coordenades el determinen, amb quins elements territorials es vincula, quina categoria té, quin ordre jeràrquic ocupa entre els que designen conceptes semblants o quin ordre jeràrquic ocupa entre els que formen part d'un mateix àmbit territorial*». Tots aquests atributs o requeriments que es demanen als topònims incorporats a la cartografia digital, ultrapassen amb escreix la simple i tradicional informació nominal. La incorporació de la toponímia als sistemes d'informació geogràfica (SIG) a través de la cartografia automàtica, així com l'elaboració de nomenclàtors geogràfics estatals a diverses escales impliquen la recopilació exhaustiva de dades i metadades relatives a la categoria, la jerarquia espacial, la localització i l'abast, entre altres, de tots i cada un dels topònims que permeten una correcta codificació i classificació (hidrònims, orònims, fitotopònims, topònims poblacionals...) del corpus toponímic obtingut. Només a partir de la sistematització queda garantida la possibilitat de realitzar una selecció dels topònims ajustada a cada escala aplicant una combinació dels criteris d'ordre natural (de macrotopònims a microtopònims) amb els d'ordre cultural (on sol prevaler la toponímia humana i específicament la relativa a la distribució i jerarquia dels nuclis poblacionals).

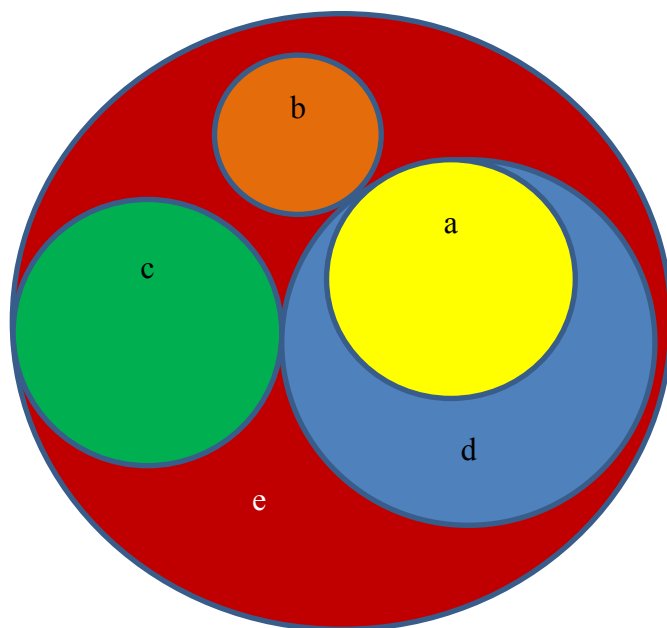
L'aplicació cartogràfica de la toponímia desvetlla algunes particularitats que poden passar desapercibudes quan l'estudi i el tractament dels noms de lloc s'aborden des d'una perspectiva merament formal. Els límits i abast territorial dels topònims, o millor dit, dels fets geogràfics que identifiquen, conformen tres tipologies morfològiques: els topònims puntuals (de localització precisa), els topònims lineals (de dues dimensions, bidireccionals), i els topònims zonals (de dues dimensions, però multidireccionals). Són els lineals –dels quals ja hem tractat les particularitats en hidrònims i hodònims (ORDINAS I GRIMALT, 2009)–, i els zonals els que presenten major dificultat a l'hora de ser etiquetats i retolats sobre la cartografia, tant pel que fa a establir-ne una correcta jerarquia com per conèixer-ne els límits amb exactitud. L'adequació d'aquests tipus de topònims a l'escala no sempre troba solucions perfectes, fins al punt de veure'ns obligats de prescindir de macrotopònims en fulls a gran escala o de corregir les dimensions del rètol en mapes a petita escala. Una vegada més, el tradicional component artístic i de disseny en cartografia ha d'entrar en joc per aconseguir

completar la trilogia que la defineix com una disciplina situada entre la ciència, la tècnica i l'art (JOLY, 1979). Però tornant a les tipologies toponímiques adaptades a la bidimensionalitat del mapa, se'n pot plantejar una tercera dimensió (altura), que des del punt de vista toponímic afecta especialment els orònims. Al marge de les solucions que des de la cartografia s'han aportat per evidenciar aquesta tercera dimensió (hipsometria, batimetria, mapes en relleu, en 3D...), els genèrics oronímics identifiquen a partir de la morfologia (i sovint fent ús del recurs de la metàfora) sense atendre precisions quantitatives sobre la base de l'altitud. Així, l'anhel dels habitants d'un poblet gal·lès que el 1917 van aixecar 16 peus (4,87 m) el pujol que tenien a prop per tal de poder ser considerat una muntanya dins una estricta classificació britànica, i així poder aparèixer als mapes de sa Graciosa Majestat –popularitzada arran d'una versió cinematogràfica titulada *L'anglès que pujà un turó, però baixà d'una muntanya* (1994)– destapa l'absurd d'aquest plantejament. Finalment, i per esgotar les dimensions, H. DORION (1989) assenyala l'existència de topònims amb una quarta dimensió: el temps. Souk-el-Arbaa, un 'mercat del quart dia, del dimecres' enmig de les planes del Marroc, del qual tenim a Mallorca els homòlegs mercats de Sineu i d'Inca (aquest darrer, però, del dijous). Una variant, citada pel mateix Dorion, és el d'una contrada del Quebec que la població autòctona anomena de formes diverses depenent de l'estació de l'any en què es trobi. A part de la curiositat que poden despertar, aquesta intermitència temporal ens pot fer dubtar sobre la conveniència d'incloure aquest tipus de topònims a la cartografia.

D'altra banda, seguint amb la problemàtica de la precisió i els límits, o abast territorial, dels topònims que ja apuntàvem abans, s'hi detecten casos com els de microtopònims (*s'Ullastré, es Claper...*) que s'estenen i passen a donar nom a àrees de major extensió que les zones a què el seu genèric o el seu significat semblaria que els constreny, i assolixen, d'aquesta forma, el rang de mesotopònims i incrementen així el grau de complexitat de la jerarquia toponímica. Però la dificultat més corrent en l'aplicació toponímica de la cartografia la trobam en els topònims de límits imprecisos (partides, contrades, paratges, indrets...) que es fan més evidents a mesoescales i macroescales, i que contrasten amb la precisió dels topònims de límits físics (perfectament fitats mitjançant parets, bardisses, fites, monjoies, bitllos...) que sovint coincideixen amb la delimitació de les propietats. Sobre les complicacions de demarcació de les partides de terra, AMIGÓ (1999) ja en precisa: *"Una dificultat gairebé sempre insuperable l'ofereix la delimitació d'una partida. No cal encaparrar-s'hi. Els límits no vénen d'un pam, als efectes de l'onomàstica. Aquesta dificultat hi ha estat sempre. (...) És útil, quan l'informador anomena una partida, de preguntar quines altres partides la rodegen. Així es va obtenint una certa idea de la localització, sense pretendre de trobar-hi els límits definits"*.

A tots aquests inconvenients, no podem deixar d'esmentar el de la disposició, heterogènia i variable, dels topònims sobre el territori, no sempre perfectament i ordenadament juxtaposats com es podria suposar per la simple lectura d'un mapa, sinó que també poden estar inserits, interseccionats o superposats de múltiples maneres i aparentment de forma un tant caòtica, tal com s'il·lustra a la figura següent:

Model de distribució i abast territorial dels topònims

La solució al repte de reflectir fidelment sobre la cartografia tota aquesta casuística mitjançant la retolació toponímica passa per la destresa en el correcte ús de les dimensions, característiques i disposició dels rètols toponímics, tasca que difícilment s'aconsegueix plenament en veure's limitada tant per les categories toponímiques com per la tipologia dels rètols amb què van associades.

Reflexions finals

La toponímia, a pesar d'aquestes disfuncions, segueix essent el mitjà més humà i pràctic –tot i que potser no el més precís o eficient tecnològicament– per realitzar la funció per a la qual va néixer: establir una relació bidireccional i commutativa entre un lloc i el seu nom. A més, el bagatge cultural del nom afegeix a aquesta simple funció identificadora i localitzadora una gran quantitat d'informació molt útil per al coneixement geogràfic del territori referit i de la cultura, la història i la llengua del qual forma part. No debades, els mateixos cartògrafs reconeixen que *“la toponímia, o ciència de la nomenclatura dels llocs, necessita per al seu estudi, grans coneixements de geografia, filologia i història”* (RAISZ, 1985), a la vegada que destaquen el paper fonamental de la toponímia en la cartografia: *“Els noms geogràfics, o nomenclatura geogràfica, interessan al cartògraf perquè sense ells no es poden identificar els detalls i llocs representats en els mapes. Resulta realment impossible referir-se a punts determinats d'un mapa sense emprar els noms corresponents”* (RAISZ, 1985). Les qualitats i els avantatges esmentats que ofereix la toponímia supleixen amb escreix els inconvenients i les problemàtiques que s'han anat descrivint. Tot i així, no deixen de ser part dels aspectes culturals constitutius dels noms de lloc que, com una mena de *feedback*, en retroalimenten i enriqueixen la informació proporcionada.

Les característiques i limitacions de la cartografia obliguen a un major o menor grau de simplificació que afecta també, lògicament, la capa toponímica. I no sempre resulta fàcil escollir, entre la diversitat de noms de lloc existents, aquell o aquells que finalment apareixeran sobre un mapa. No podem deixar de compartir les paraules de J. TORT (2012) quan, sobre aquest aspecte, afirma: *“En aquests casos, la diversitat de lectures o d'interpretacions de l'espai pot arribar a ser incompatible amb la simplificació inevitable que exigeixen determinades situacions o contextos. I convé subratllar que, sovint, aquestes disjuntives no admeten una solució que es pugui considerar plenament (i científicament) satisfactòria”*.

BIBLIOGRAFIA

- AMIGÓ, Ramon (1999): *Introducció a la recerca en toponímia i antroponímia*. Biblioteca Serra d'Or. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- DORION, Henri (1989) *Où?*. Conferència pronunciada a la Universitat Laval (Québec), el 5.12.1989. Exemplar policopiat.
- DORION, Henri (2007): *Toponymie et conscience territoriale*.
- INSTITUT CARTOGRÀFIC DE CATALUNYA (ICC) (1985): *Toponímia i cartografia. Assaig de sistematització*. Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya.
- JOLY, Fernand (1979): *La cartografia*. Barcelona: Ed. Ariel.
- ORDINAS, Antoni; GRIMALT, Miquel (2005): «La toponímia dels camins rurals dels municipis de Lloseta, Mancor de la Vall, Selva, Binissalem i Inca». A: *Sobre Onomàstica. Jornades d'Antroponímia i Toponímia (2003-2004)*. Palma: Universitat de les Illes Balears. Pàg. 333-346.
- ORDINAS, Antoni; GRIMALT, Miquel (2009): «Hodonímia dels camins rurals de les Illes Balears. Algunes particularitats». A: *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*. Núm. 115. Pàg. 204-211.
- ORDINAS, Antoni; GRIMALT, Miquel (2010): «Hidronímia itinerària. Entorn dels noms dels cursos naturals d'aigua a Mallorca». A: *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica. De noms i de llocs. Miscel·lània d'homenatge a Albert Manent i Segimon*. Núm. 117-118. Pàg. 303-311.
- PARELLA, Miquel (2008): «Informació toponímica: tendències actuals i futures en un context internacional». A: *Revista Catalana de Geografia*. Vol. XII. Núm. 34. <http://www.rcg.cat/articles.php?id=123>.
- RABELLA, Joan Antoni (2000) «Aspectes problemàtics de la normalització i la protecció de la toponímia». A: *Estudis de Toponímia Valenciana*. València: Ed. Denes. Pàg. 415-419.
- RAISZ, Erwin (1985): *Cartografia*. Barcelona: Ed. Omega.
- ROSSELLÓ VERGER, Vicenç Maria (2004): *Toponímia, geografia i cartografia*. València: Universitat de València.
- TORT, Joan (2012): «Espai i temps en toponímia. Una aproximació des de la geografia». A: *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*. Núm. 116. Pàg. 277-287.